

ČITATELJI, KNJIGE I TEKSTOVI: OBLICI INTERAKCIJE

Izvorni znanstveni rad
UDK 028“19“

Doc. dr. sc. ZORAN VELAGIĆ
Odsjek za informacijske znanosti
Filozofski fakultet u Osijeku
L. Jägera 9
HR-31000 Osijek

ANDREJ KRISTEK
Biokovska 66
HR-31431 Čepin

Rad prikazuje čitateljske navike, odnosno različite oblike interakcije čitatelja s knjigom i tekstom. Riječ je o knjigama uglavnom iz 19. stoljeća iz knjižnice Hermana Weissmanna, koja je sastavni dio knjižnice Muzeja Slavonije.

Ključne riječi: povijest čitanja, čitateljske navike, apropijacija teksta, knjižnica Hermana Weissmanna, interakcija, bilješke.

1. UVOD

Od sintetičkog prvijenca moderne povijesti knjige, monografije Luciena Febvrea i Henri-Jeana Martina *L'Apparition du livre*¹ do danas, istraživanje čitateljskih navika prošlih stoljeća uvelike se promijenilo. Tradicija započeta Febvreom i Martinom nastojala je identificirati različite skupine čitatelja fokusirajući se na problem tko je što čitao. Tijekom posljednjeg desetljeća 20. stoljeća rezultati tih istraživanja omogućili su otvaranje novoga istraživačkog pitanja: kako se čitalo (usp. CHARTIER 1999.: 269–271). Žarištem interesa postaju rekonstrukcija čitateljskih navika i susljedno tome odgonetavanje oblika apropijacije teksta, pri čemu se najčešće koriste dva metodološka pristupa: istraživanje načina prezentacije teksta i istraživanje interakcije čitatelja s tekstom.

Prvi se pristup temelji na analizi promjena prezentacije teksta, tj. promjena u grafičkom oblikovanju, dakle doslovce na fizičkoj pojavnosti nekog teksta. Istraživače u tom kontekstu zanima kako su urednici i tiskari

pripremili sadržaj za čitatelja, a da bi se to odgonetnulo proučavaju se formati knjige, oblikovanje stranice, podjela teksta u poglavlja, paragrafe i sl., korištenje ilustracija, prisutnost kazala, sadržaja, bilješki itd. Tim je pristupom pokazano, primjerice, kako je za „nove čitatelje“ ranoga novog vijeka priređivana popularna francuska *Bibliothèque bleue*. Tekst je segmentiran u kratke odvojene odlomke, a ilustracije su pratile i pojašnjavale tekst; grafičko oblikovanje knjižnice imalo je za cilj pojednostaviti sadržaj za čitanju priučenog znatizeljnika (usp. CHARTIER 1999.: 278).

Drugi pristup kreće od „materijalnih“ tragova čitatelja u knjizi: bilježaka, podcrtavanja, komentara i sl. Najčešći i u literaturi najspominjaniji trag čitatelja je oznaka vlasništva, *ex libris*, no *ex libris* nikada i nikako ne svjedoči o čitateljskim navikama. On, kao ni posvete, zapisi o mjestu ili vremenu kupnje djela i sl. ne upućuje na interakciju s tekstom, već na interakciju s medijem, knjigom. Ukoliko nema drugih dokaza, *ex libris* znači samo da je pojedinac (ili ustanova) knjigu posjedovao, ne i da ju je čitao.

¹ Prvo izdanje objavljeno je 1958. g. (Pariz: Albin Michel).

Stoga je nužno razlikovati dvije forme interakcije: onu čitatelja s knjigom kao materijalnim objektom i onu čitatelja s tekstem kao intelektualnim sadržajem. Takav je pristup inovativan, jer se odvojeno razmatra odnos prema knjizi kao predmetu i odnos prema njezinu sadržaju kao kulturnom dobru.

Temeljna je zadaća ovog rada prikazati obje forme interakcije koristeći ograničeni izvorni materijal: 156 knjiga tiskanih do 1835. g. sačuvanih u knjižnici Hermana Weissmanna, koja je danas dio fonda Knjižnice Muzeja Slavonije u Osijeku. Brojni „tragovi čitatelja“ sačuvani u tim knjigama – oznake vlasništva, posvete, knjižne kletve, osobne bilješke, bilješke uz tekst, nadopune teksta, izrada kazala itd. – svjedoče o različitim razinama interakcije kako s knjigom (npr. oznake vlasništva, knjižne kletve), tako i s tekstem (npr. bilješke uz tekst, dopune teksta). Razvidno je da su osobe različitih čitateljskih vještina imale različite odnose prema knjizi i njezinu sadržaju – od pukog označavanja vlasništva do „seciranja“ teksta komentarima, podcrtavanja, u rjeđim slučajevima i ispravljanja netočnosti – pa istraživanje interakcije otkriva i važnost teksta u društvu, upućuje na odnos čitatelja i knjige, otkriva što je knjiga značila vlasniku i/ili čitatelju itd.

2. IZVORI: KNJIGE IZ KNJIŽNICE HERMANA WEISSMANNNA TISKANE DO 1835. G.

Privatna knjižnica Hermana Weissmanna danas je dio Knjižnice Muzeja Slavonije u Osijeku. Njezin je vlasnik bio ugledni osječki odvjetnik, koji je tijekom Drugoga svjetskog rata s obitelji odveden u Auschwitz i ondje pogubljen. Weissmann je studirao pravne znanosti u Beču i već je ondje počeo graditi fond knjižnice. Kasnije je često putovao u vodeća europska središta gdje je također nabavljao knjige. Kupovao je nove te rijetke i vrijedne rabljene knjige. Weissmann je knjižnicu prije deportacije u Auschwitz povjerio tadašnjem ravnatelju Muzeja Slavonije i voditelju muzejske knjižnice Josipu Bösendorferu, a budući da se nije vratio, ona je postala sastavnim dijelom fonda muzejske knjižnice. Knjižnica Weissmann danas sadrži 4000 svezaka. Ako prihvatimo klasifikaciju Redmonda Burkea (1984.: 20), Herman Weissmann je bio profesionalni čitatelj (tim su pojmom obuhvaćeni ljudi koji moraju čitati da bi se bavili nekom profesijom). Čak 27 % ili nešto više od 1000 knjiga iz ukupnog fonda

njegove knjižnice pokriva područja prava i ekonomije. Kao odvjetnik, Weissmann je te knjige nedvojbeno koristio u profesionalne svrhe. Ostatak fonda je uglavnom povijesna i kulturno-povijesna literatura, 47 slavonskih rijetkih knjiga, referentna literatura, izdanja JAZU i sl.

Za ovo je istraživanje iz cjelovitog fonda Weissmannove knjižnice izdvojeno 156 knjiga, tj. sve one koje su pisane ili tiskane do 1835. g. (najstarija od njih tiskana je 1611.), dakle sve one koje se prema kriteriju jezika i pisma smatraju hrvatskom starom knjigom (KATIĆ 2007.: 41). Poradi jednostavnosti, budući da je bilo nužno napraviti određenu selekciju, taj je kriterij primijenjen i na strane knjige, iako su autori posve svjesni metodičke upitnosti takvog pristupa.

U navedenih 156 knjiga najzastupljeniji jezici su njemački, latinski i hrvatski. Njemačke knjige u Weissmannovoj knjižnici tiskane su kroz sva tri obuhvaćena stoljeća. Čini se da njihova brojnost korespondira knjižarskoj ponudi s kraja 18. stoljeća, kada prvi samostalni hrvatski tiskani knjižarski katalozi mahom nude literaturu na njemačkom jeziku. U katalogu zagrebačkog tiskara i knjižara Antuna Novosela iz 1800. g. čak je 72 % ponuđenih naslova bilo na njemačkom (TOMIĆ 2008.: 167). Stoga i fond privatne knjižnice iz Osijeka i knjižarski katalog iz Zagreba govore isto: njemački je bio kako jezik uprave tako i jezik inteligencije ondašnjih hrvatskih gradova. Zanimljivo je da su latinske knjige iz Weissmannove knjižnice, izuzevši tri pravna djela s početka 19. stoljeća, tiskane do 1800. g. U Novoselovu je katalogu 13 % ponuđenih djela tiskano latinskim jezikom. I u Weissmannovoj knjižnici i u Novoselovu katalogu (10 %) treći je jezik hrvatski (TOMIĆ 2008.: 167). Daje se zaključiti da korelacija razvidna i kod njemačkog, i kod latinskog, i kod hrvatskog jezika u dva različita povijesna izvora zorno ocrta jezično stanje u dopreporodnoj Hrvatskoj.

S obzirom na područja, među starim knjigama iz Weissmannove knjižnice najzastupljenija su djela iz književnosti, povijesti, teologije i pravnih znanosti. Visoka zastupljenost djela iz područja književnosti i teologije također korespondira ponudi navedenog kataloga. Ondje su književnost (21 %) i teologija (23 %) najzastupljenija područja, dok su povijesna djela, sa 6 %, na četvrtom mjestu (TOMIĆ 2008.: 168). Pravna djela Novosel u navedenom katalogu nije nudio, a Weissmann ih je očito skupljao poradi osobnih profesionalnih interesa. Općenito, krajem 18. stoljeća ponuda književnih prevladala je nad ponudom vjerskih djela u cijeloj Europi. Prevlast književnosti

Krešimir Nemeć objašnjava povećanjem slobodnog vremena i životnog standarda srednje klase (1995.: 50), a Aleksandar Stipčević padom cijena knjige i rastom broja posudbenih knjižnica i salona za čitanje, što je rezultiralo kako većom ponudom, tako i većom dostupnošću knjiga (1985.: 481).

Među knjigama tiskanim hrvatskim jezikom dominira teologija, a Weissmann je prikupio neka od najpopularnijih djela 18. stoljeća, primjerice *Uputjenja katolicsanska* Ivana Velikanovića, *Kamen pravi smutnje velike* i *Bogoljubnost molitvenu* Antuna Kanižlića, *Vagu vrimenta* Ivana Marevića, *Xivot svetog Ivana od Nepomuka* Antuna Josipa Knezovića, *Axdaju sedmoglavu* Vida Došena, *Xivot Majke Boxje* Antuna Bačića, *Nauk od poglavitih stvari* Bernardina Leakovića, *Duhovnu pizanicu* Jurja Muliha itd. Od ostalih knjiga pozornosti su vrijedne *Lexicon Latinum* Franje Sušnika i Andrije Jambrešića, *Kuchnik* Josipa Stipana Reljkovića, *Fructus auctumnales* Matije Petra Katančića, *Kronika* Pavla Rittera Vitezovića itd.

3. KOMPARATIVNI MODELI: ROGER CHARTIER I ALISON WIGGINS

Radovi dvoje istraživača, povjesničara Rogera Chartiera i anglistice Alison Wiggins, mogu poslužiti kao dobri komparativni modeli u istraživanju čitateljskih navika hrvatskih čitatelja prošlih stoljeća. Chartier je teorijski utemeljio „povratak čitatelja“ u središte istraživačkog interesa, ističući važnost „fokusanja na različitost praksi korištenja istih tekstova“, što pojam aproprijacije čini temeljnim pojmom njegova koncepta. „Iz moje perspektive, aproprijacija uključuje socijalnu povijest različitosti uporaba (koje nisu nužno i interpretacije) diskursa i modela (...)“ (CHARTIER 1995.: 89). U konačnici, rješenjem problema ranonovovjekovne aproprijacije rekonstruiralo bi se ne samo kako su tekstovi čitani, već i kako su razumijevani.

Na sadašnjem stupnju istraživanja ta je zadaća nemoguća, no prateći tragove koje su čitatelji ostavljali u knjigama otkrivamo i kako su čitali, i što im je bilo važno, i kako su u tekstovima komentirali i označavali ono što su smatrali važnim ili dvojbenim, što je prvi korak na putu rekonstrukcije aproprijacije teksta. Stoga povijest knjige, da bi prodrila do čitatelja, mora biti nadopunjena poviješću teksta.

Alison Wiggins je, s druge strane, provela praktično istraživanje rabeći 55 kopija engleskog pisca iz 14. stoljeća Geoffreya Chaucera (WIGGINS 2008.). Analizirajući različite vrste marginalnih bilježaka pokušala je odrediti profile čitatelja, upozoravajući pritom na tzv. „poželjno mišljenje“, pojam kojim označava opasnost „iščitavanja“ modernih stavova iz marginalija srednjo- i ranonovovjekovnih čitatelja. Poželjnim mišljenjem istraživač izvornim čitateljima projicira vlastite sentimentalne, domoljubne, homosocijalne, financijske, literarne i sl. vrijednosti što nužno uzrokuje pogrešno čitanje i tumačenje povijesnih izvora. Wiggins nadalje pokazuje kako se temeljem analize marginalnih bilježaka može rekonstruirati put knjige od čitatelja do čitatelja, kako odrediti profil čitatelja, koje su mogućnosti definiranja konteksta čitanja i sl. Nadalje, uočava da bilješke često nisu povezane s tekstom, nego odražavaju različite aspekte života vlasnika i/ili čitatelja knjige. Izravno analizirajući interakciju čitatelja s tekstom, Wiggins je najviše bilježaka pronašla u Chaucerovim *Djelima*. Forme interakcije su različite: bilježena su imena vlasnika, rađeni sažeci, podcrtavana imena i pojmovi, rađene tematske liste (o stablima, ženama, kemijskim spojevima) itd.

Djela analizirana u ovom radu nisu povezana istim autorom (kao u istraživanju Alison Wiggins) i nastala su nekoliko stoljeća kasnije, no zanimljivo je da su temeljne forme interakcije iste ili vrlo slične. Od 156 knjiga pregledanih za potrebe ovoga rada u njih 73 pronađeni su različiti tragovi čitatelja: potpisi vlasnika, podaci o kupnji, knjižne kletve, pisma i poruke sačuvane među listovima knjiga, tekstualne dopune, osobne organizacije sadržaja, bilješke uz sadržaj te osobne bilješke kojih je najviše i koje su najraznovrsnije.

U nastavku rada dat je pregled različitih oblika interakcije, prvo između čitatelja i knjige, a potom između čitatelja i teksta, pri čemu su oni najzanimljiviji potkrijepljeni primjerima.

4. OBLICI INTERAKCIJE: ČITATELJ I KNJIGA

4.1. OZNAKE VLASNIŠTVA

Stare knjige skupljene u Weissmannovoj knjižnici imale su različite vlasnike prije no što su došle u njegovu zbirku, te su oznake vlasništva sačuvane u njima brojne. Neke su knjige mijenjale vlasnike pa jedna knjiga sadrži i žigove ustanova, i višestruke *ex librise*, i bilješke različitih vlasnika koje su dopisivane tijekom nekoliko stoljeća.

Temeljna je zadaća oznake vlasništva bila zaštititi knjige, ponajprije od krađe, ali i od nemarnih posuđivača. Njime se vlasnikovo ime „fiksiralo“ na knjizi i moglo se potpuno odstraniti samo fizičkim uništenjem stranice. Oznake vlasništva pojavljuju se u brojnim oblicima, kao vlastoručni potpisi (rukopisni *ex librisi*), žigovi, obiteljski grbovi, različiti simboli i sl., a često su odražavali i status vlasnika. Fiksirajući ime u knjigu, vlasnik joj ga daje na raspolaganje i time jamči za njezin sadržaj. Stoga ne čudi da je najčešća forma interakcije razvidna iz analiziranih djela Weissmannove knjižnice upravo oznaka vlasništva.

Sam Herman Weissmann bio je vrlo vezan uz svoje knjige te je na svakoj od njih njegov vlastoručni potpis. Koristio se i drugim načinima označavanja knjiga: pečatom svoga odvjetničkog ureda, dvama žigovima i raznim inicijalima. Weissmannove oznake vlasništva najčešće su na naslovnici ili na kraju knjige. Ako je knjiga imala umetnute dijelove (npr. zemljovide), Weissmann je potpisao i svaki od njih.

Ostale oznake vlasništva pripadaju prijašnjim posjednicima, a mogu se podijeliti u tri skupine: vlastoručne potpise, žigove i višestruke kombinirane oznake vlasništva. Kod posljednjih je uz žig rukom dopisano ime novog vlasnika, dakle riječ je o dvjema oznakama u jednom djelu.

Među važnijim vlastoručnim potpisima je *Ex libris Ioannis Marevich* – oznaka vlasništva hrvatskog pisca i prevoditelja Ivana Marevića na djelu *Flavii Iosephi Operum tomus secundus* (...), tiskanom kod Jakoba Stoera 1611. g. (signatura IV-78). Marević se tim djelom mogao služiti pišući i prevodeći (prijevod trotomnih *Dilla svetih mucsenikah* tiskan je u Osijeku 1800., a *Vage vrimenta* 1803. g.), a *ex libris* dokazuje da je bilo u njegovu privatnom vlasništvu.

Neki od potpisa otkrivaju profesiju vlasnika knjige, a takvi su podaci vrlo vrijedni jer svjedoče da su (uglavnom u 19. stoljeću) knjige posjedovali i pripadnici srednjeg,

obrtničkog staleža. U tom je kontekstu iznimno zanimljiv kovač Pavle Dugalić, čije potpise popraćene bilješkama nalazimo u dvjema knjigama. Upravo u spomenutom Marevićevoj prijevodu *Dilla svetih mucsenikah* tiskanom u Osijeku 1800. g. (signatura R-1019), na predlistu prvog dijela, majstor je zapisao: „Knjiga sveti Mučenika Pave Dugalića štasam Kupio od staroga Pešteniča god. 1871“. Na sljedećoj stranici, prije naslovnice, potpis je prijašnjeg vlasnika: „Peštetfetič (?) Georg 1844“. Iza naslovnice, a prije teksta, Dugalić zapisuje: „U Valpovu napisa 25/10 1885 Pa(v)la² Dugalča k. Br. 324 ili Pavla Dugali“. Naposljetku, na zalistu je vlasnik upisao: „Pavo Dugalić u valpovu stanujući kućni br. 324. ako izgubim Buditako dobrovolje Pamiu poverni 1871. ili 72.“. Dugalić je posjedovao i *Duhovnu pizanicu* Jurja Muliha tiskanu u Zagrebu 1754. g. (signatura IV-5), a u nju je, na predlistu, zapisao: „Dugalić Pavo Kovač majstor u valpovu k. 3/.../“. Dugalićev rukopis nije lijep, slova su velika, mnogo griješi. On nije bio čovjek pisma i knjige, bio je valpovački kovač, no svoje je knjige cijenio. Ne znamo koliko ih je posjedovao i jesu li dvije sačuvane u Weissmannovoj knjižnici i jedine Dugalićeve knjige, no spoznaja da obrtnik posjeduje knjige uz koje se vezuje iznimno je bitna u kontekstu proučavanja povijesti hrvatske knjige 19. stoljeća.

4.2. KLETVE

U spomenuta *Dilla svetih mucsenikah* u vlasništvu Pave Dugalića upisana je knjižna kletva: „(...) ovu knjigu ukrade³ odpatosmu mu polak brade ovo je moja teška / (...) muka ubija ga sveti luka.“ Kletva je upisana u dva retka na posljednjoj stranici, vodoravno uz prednji obrez. List je uz donji obrez oštećen pa su počeci redaka nečitki. Rukopis odaje Pavu Dugalića.

4.3. POSVETE

Darivanje knjiga s upisanom posvetom izraz je poštovanja, prijateljstva i ljubavi. Jedna od posveta u knjigama iz Weissmannove knjižnice otkriva nam novu činjenicu vezanu uz obitelj Hermana Weissmanna. U knjizi *Les letters de Ciceron* tiskanoj u Parizu 1704. g. (signatura 1124) na dnu naslovne stranice napisana je posveta: „Darovano od oca Zdenki Weissmann, 1939“.

2 Upisano je „Pala“, a slovo „v“ je umetnuto iznad riječi, između „a“ i „l“.

3 Riječ „ukrade“ umetnuta je iznad riječi „odpatosmu“.

Na istoj je stranici, preko naslova, upisano „Duplikat“. Otac je sedamnaestogodišnjoj kćeri (rođena je 1922. g.), možda za rođendan, poklonio knjigu koju je posjedovao u dva primjerka, no ona je ostala u obiteljskoj knjižnici. Weissmannov odabir literature koju poklanja kćeri, klasičnog djela europske književnosti prevedenog na francuski jezik, zorno svjedoči o tome što je smatrao vrijednim čitanja.

Posveta žene ženi (možemo pretpostaviti da su bile prijateljice) sačuvana je u *Axdaji sedmoglavoj* Vida Došena tiskanoj u Zagrebu 1768. g. (signatura 1100): „Gospoi Mandalenni De Petrovich / Rogienio Demelli De Lewensfeld / ovoie jedan dar koga / Saliem tebi akome ti / liubis verziga prisebi / Anna Maria de Cattineli Rogiena Chiolich De Lewenspreg“. Nije moguće ustanoviti kada je posveta napisana. Za povijest knjige iznimno je bitno da se u njoj kao čitateljice pojavljuju žene, a o sustavu društvenih vrijednosti ponešto govori i činjenica da je riječ o vjerskom djelu s uputama kako se čuvati od grijeha.

4.4. PISMA, PORUKE I „STVARI“ SAČUVANE U KNJIGAMA

O oblicima interakcije čitatelja s knjigama svjedoči i niz predmeta (sačuvanih u njima: od suhih cvjetića i djeteline, do različitih poruka i pisama. Nekoliko takvih sačuvalo se i u Weissmannovim knjigama. O razlozima umetanja predmeta među listove knjiga možemo samo nagađati. Možda su ih čitatelji koristili kao straničnike (*bookmarkere*), a možda su knjigu smatrali sigurnim (i skrovitim) mjestom za pohranu dragih stvari. Tako su u *Sobranju* Dositeja Obradovića tiskanom u Beču 1793. g. (signatura 1094) sačuvane dvije ulaznice za kino Urania. Je li netko njima označio stranicu ili je želio sačuvati uspomenu na izlazak s dragom osobom nije moguće odgonetnuti.

U Weissmannovim knjigama sačuvana su i tri pisma na tri različita jezika: hrvatskom, grčkom i njemačkom. Sigurno je da ni jedno nije napisao sam Weissmann, dakle bila su u knjigama kada ih je on kupio, i zanimljivo je da ih je ondje i ostavio.

Pismo na (modernom) hrvatskom jeziku, sačuvano u djelu *Endecktes Judenthum* Johanna Andreasa Eisenmengera tiskanom u Heidelbergu 1700. g. (signatura 1138) glasi: „Veleštovani gospodine doktore. Moja supruga još leži i neće moći doći po pneum, jer joj se nakon vrlo jake glavobolje vrat ukočio – te ne može pokrenuti glavu. Zato

Vas najljepše molim da mi suprugu pregledate i da bi nam dali daljnje savjete za liječenje. Očekujemo Vas kada Vam bude bilo moguće. Veleštovanjem prof (...) /potpis nečitak/“. Nadnevak je 25. III., no bez godine. Kako i kada je to pisamce završilo u navedenoj knjizi, i zašto je uopće sačuvano, nije moguće saznati. Zgodnim se čini nagađati da je doktora poziv prekinuo u čitanju, da je pristiglim pisamcem označio stranicu do koje je stigao, te ga kasnije koristio u istu svrhu. Knjigu možda nikada nije pročitao do kraja, prodana je, a pisamce je ostalo u njoj. Naravno, takav se slijed događaja ne može dokazati.

4.5. OSOBNE BILJEŠKE

Čitatelji i vlasnici u knjige su zapisivali i različite osobne bilješke. Nalazimo ih posvuda, na koricama, na naslovnim stranicama, na marginama uz tekst – gdje god je bilo praznog prostora. Brojne se bilješke odnose na podatke o kupnji knjige: tko kupuje, kada, gdje i od koga. Tako je, primjerice, u *Uputjenjima katolicsanskim* Ivana Velikanovića tiskanim u Osijeku 1787. g. (signatura R-1012) novi vlasnik na predlistu upisao: „Ime Bozje Godine 1825. Ovu Knigu Kupiosam od Mathie Sokacsich Ia Stipan Spoljarics“. Na posljednjoj stranici slijede daljnje informacije: „1812. godine koje je Mato Šokačić metnijo u korice“, „Anno 1812. u Korice metnio Matia Šokačić“, „U Osijeku dne 29/10. Anno 1856.“, „pisao Josip Špoljarić Senior“, „fali odove knjige 33 Lista“, „Josip Špoljarić 9/2. 1883.“. Dvije su bilješke nečitke. Sve su navedene bilješke pisale tri različite ruke.

Iz tih se podataka može rekonstruirati dio sudbine *Uputjenja katolicsanskih* sačuvanih u Weissmannovoj knjižnici. Mato Šokačić nabavio je knjigu u neuvezanim arcima, kako su se uglavnom u to vrijeme i prodavale, i uvezao je 1812. g. Trinaest godina poslije prodaje ju Stjepanu Špoljariću i knjiga otada ostaje u obiteljskom vlasništvu, budući da se dva Josipa Špoljarića potpisuju u nju, mlađi 1883. g. Kada je knjiga oštećena, tj. kada su iz nje istrgnuti navedeni listovi, nije moguće ustanoviti.

Knjiga je često služila i kao dnevnik u koji su bilježeni događaji iz obiteljske povijesti. U knjizi *Kamen pravi smutnye velike* Antuna Kanližića tiskanoj u Osijeku 1780. g. (signatura 1014) na listu ispred naslovnice upisani su podaci o smrti članova obitelji uvijek prema istoj formuli: „Moj Djeda jest Umro na S. Catharinu An. / 810. / Moja Baka jest Umerla na Svetu / Luciu Anno. 812. / Moj Brat Ivan Umro jest Petak / Ano 864. (...)“. Knjiga je

time postala dijelom nama nepoznate obitelji, podsjetnik na njezine pretke. Kanižlićev je *Kamen* kontroverzističko djelo, polemika s pravoslavljem, i zasigurno ne pripada teološkim žanrovima poput molitvenika ili katekizama koji su često korišteni i koji su bili zastupljeniji u „pučkim“ knjižnicama. Iako bi bilo iznimno zanimljivo otkriti zašto je baš *Kamen* postao obiteljskim dnevnikom – ponovno smo suočeni s pitanjem na koje ne znamo odgovor. Iznimno je zanimljiva anonimna bilješka pisana latinicom na naslovnici djela *Rukovodstvo k' Domostroitelstvu* tiskanog ćirilicom u Budimu 1809. g. (signatura 1098): „Pošto Divalt nije imao cir. pisama (...) je knjiga u Budimu: Pisana od Stev. Novakovića (...) Osjeku 1808.“ Sudeći prema grafiji, bilješka je na naslovnici upisana u drugoj polovici 19. stoljeća, no njezin autor odaje osobu izvrsno upoznatu s osječkim nakladništvom: on zna da je srpski pisac i prevoditelj Stefan Novaković 1808. g. u Osijeku napisao navedeno djelo (tj. preveo ga s njemačkog na „slaveno-serbski“, kako je naznačeno na naslovnici), zna da Divaltovi nasljednici nisu imali ćirilicu tipografiju i tako objašnjava tiskanje knjige u Budimu. Podaci su točni: upravo je Stefan Novaković 1792. g. kupio bečku tiskaru Josefa Kurzböcka i zajedno s njom privilegiji za tiskanje srpskih ćirilicnih knjiga (usp. MALBAŠA 1978.: 20). Kasnije taj privilegij stječe budimska sveučilišna tiskara gdje je i tiskano navedeno djelo – Divalt, dakle, nije imao nikakva interesa nabavljati ćirilicu tipografiju, budući da nije smio tiskati ćirilicne knjige.

Zanimljiv je i početak zapisa: „pošto Divalt (...)“. Ivan Martin Divalt umro je 1806. g., a 1809., kada je knjiga bila tiskana, tiskarom je upravljao njegov bivši pomoćnik Franjo Zink (usp. MALBAŠA 1978.: 22). Ili je autor zapisa tu činjenicu previdio, ili rukopis nije završen 1808. g. kako se u zapisu navodi, već barem dvije godine ranije, ili je i nakon Divaltove smrti tiskara jednostavno nazivana njegovim imenom pa se „pošto Divalt“ ne odnosi na osobu nego na tvrtku.

5. OBLICI INTERAKCIJE: ČITATELJ I TEKST

5.1. BILJEŠKE UZ TEKST

Čitatelji su, radi lakšeg pamćenja i razumijevanja teksta, često vodili bilješke na različitim mjestima u knjizi ili podcrtavanjem isticali važne pojmove i rečenice. Mnogi su tragovi čitatelja sačuvani u sadržaju knjige, gdje su podcrtavanjem označavani naslovi važnijih

(zanimljivijih?) poglavlja, a katkada po svemu sudeći i pročitanih poglavlja. Na marginama uz tekst također su sačuvani različiti podsjetnici i bilješke. „Tradicionalnu“ ruku s uperenim kažiprstom crtao je čitatelj trećeg izdanja *Kronike* Pavla Rittera Vitezovića tiskane u Zagrebu 1762. g. (signatura 1090), označujući događaje koji su ga vjerojatno posebice zanimali. U mnogim su knjigama na margine upisani pojmovi povezani sa sadržajem teksta, a čitatelji su ih kao svojevrsne osobne podnaslove upisivali iznad teksta i podcrtavali. Tako su se prilikom sljedećeg korištenja knjigom informacije sadržane u tekstu brže pronalazile. U nekoliko su knjiga uz tekst upisani brojevi paragrafa koji su ukazivali na sličan sadržaj ili na termine iz teksta, u toj istoj knjizi, ali na različitim stranicama. Uobičajen način interakcije s tekstom, podcrtavanje rečenica ili pojmova koji se čitatelju čine važnim, čest je i u djelima iz Weissmannove knjižnice. Dapače, ponekad se čini da isticanje podcrtavanjem gubi smisao, budući da je čitatelj podcrtao više od polovice nekog odlomka. Svim navedenim načinima čitatelji su si olakšavali i ubrzavali pretraživanje teksta.

Postoje i slučajevi gdje je čitatelj ispravljao podatke u tekstu. Tako je, primjerice, u ćirilicnom djelu uništene naslovnice (signatura 1111), na str. 127, ispravljeno ime kralja koji je poginuo u Mohačkoj bitki: prekriziženo je Ladislav, a potom i iznad prekrizižene riječi, i na margini u ravnini retka, i na dnu stranice ispod teksta upisano Ludovik II. Čitatelj se po svemu sudeći razljutio.

Bilješke uz tekst najčešće su u knjigama koje su korištene u profesionalne svrhe i u knjigama poučnog karaktera (povijest, politika, pravo, religija), a vrlo rijetke u književnim djelima, iz čega se može zaključiti da su čitatelji nekad – baš kao i danas – različita štiva čitali na različite načine. U literaturi rabljenoj u profesionalne svrhe i bilješke su profesionalne, vlasnik njima personalizira djelo za jednostavniju i kvalitetniju osobnu upotrebu.

Naposljetku, čini se zanimljivim napomenuti da je većina intervencija uz ili u tekst, kao uostalom i svih ostalih zapisa, rađena grafitnom olovkom.

5.1. ORGANIZACIJA SADRŽAJA

Intenzivan oblik interakcije čitatelja s tekstom predstavljaju slučajevi čitateljeve organizacije sadržaja knjige. Čitatelji su samostalno, prema osobnim sklonostima ili potrebama, proširivali ili izrađivali sadržaj, umetali vlastite sažetke i sl., nastojeći si olakšati i ubrzati buduće

služenje knjigom. U Weissmannovoj knjižnici primjer organizacije sadržaja nalazimo u trotomnom djelu *Definitif-Friedens-Tractat* (signatura 1147) tiskanom u Beču i Pragu (prvi svezak 1742. g.). Vlasnik je iza svakog poglavlja napisao komentar, a na kraju knjige dodao je *Register* s brojevima stranica (*folio*) na kojima se nalaze komentari. Pisani su na njemačkom, jeziku knjige.

5.2. TEKSTUALNI DODACI

U Weissmannovoj je knjižnici sačuvan već spomenuti iznimno zanimljiv primjerak trećeg, dopunjenog izdanja *Kronike* Pavla Rittersa Vitezovića tiskane u Zagrebu 1764. g. (signatura 1090). Nedostaje mu posljednja, 243. stranica na kojoj se u sačuvanim primjercima nastavljaju događaji iz 1743. i 1744. g. Njezin je nepoznati vlasnik iza 242. stranice uvezao arak papira od ukupno 20 listova koji je formatom identičan tiskanom tekstu. No, ta je istovjetnost postignuta naknadnim obrezivanjem knjižnog bloka radi preuvezivanja (u tom su primjerku dimenzije knjižnog bloka 15 x 17,8 cm, a u ostalim sačuvanim primjercima visina dosiže do 19,5 cm). Na dodanom arku vlasnik je potom tintom nastavio zapisivati događaje ondje gdje je tiskani tekst stao, ispisao je 13 stranica. Polovicu zapisa iz 1743. g. koji su na izgubljenosti stranici je preskočio i počeo s 1744. g., referirajući se i na neke događaje spomenute u tiskanom izdanju:

„1744. Vidilasze je jedna Zvezda vecher na szunchenom zahodu, imajucha veliki rep, szuprot izhodu, kakti jednu sibu, koja je szvetila nekuliko tjednov.“ (Tiskana inačica.)

„1744 obo leto Naimre ponochi nekoliko tiednov videlaszeje jedna Zvezda imajucha veliki rep kakoli iednu sibu proti istoku szunchenom.“ (Rukopisna inačica.)

U nastavku slijede događaji koji se odnose na razdoblje između 1751. i 1756. g., a nakon njih netko je grafitnom olovkom zapisao tri događaja vezana uz Napoleona. Posljednji je zapis „1821 Skoncha xivot“.

Oponašajući tiskani tekst, autor nastavka stvorio je svoju kroniku kojom je pokrio 12 godina. Odabirao je događaje uglavnom iz vojne i političke povijesti, zanimale su ga smjene u vojsci i upravi, ali i neobične pojave, te je i time slijedio kriterije tiskanog teksta. Ideja se svidjela i nekome 70-ak godina kasnije, ali ta je osoba uspjela zabilježiti samo pojavu Napoleona.

6. RAZNE BILJEŠKE

Najrazličitije bilješke, zapise, crteže i šare koje je nemoguće kategorizirati, dapače, koje je teško smatrati interakcijom bilo s medijem bilo s tekstom, sačuvane su u mnogim knjigama. Pronalazimo ih na koricama, naslovnica, nultom arku, na marginama stranicama, preko teksta, iza teksta itd. Razlikujemo ih od osobnih bilješki (poglavlje 4.5) budući da nam ne svjedoče izravno o osobnosti ili sudbini vlasnika knjige: to su poslovice, zagonetke, različite mudrosti koje je vlasnik knjige smatrao vrijednim zapisivanja, različiti pojmovi koji nisu povezani s tekstom (npr. imena gradova, država, dana i sl.), matematički izračuni, ali i crteži, dječje šare itd. Koliko god takvi tragovi isprva izgledali nevažni, oni ipak upotpunjuju sliku o sudbini neke knjige. Ovaj vid interakcije pripadao je kako svijetu odraslih tako i djeci, o čemu svjedoče primjeri vježbanja pisanja slova, crtanja ljudskih i životinjskih figura i – karakteristično za djecu – šaranja po knjigama.

Klasičan primjer takvog vida korištenja knjige (ili preciznije prostora kojeg nude stranice knjige) jest zapisivanje izreka, poslovice, narodnih mudrosti i sl. Vlasnik djela *Poetische Werke* G. F. Klopstocka tiskanog u Beču 1794. g. (signatura IV-80) tako je u svojoj knjizi zabilježio devet narodnih mudrosti i dosjetki i to na latinskom jeziku. Jedna od njih u prijevodu glasi: „Ako vidiš gdje kokoš u zimi još leži na jajima, ugrij zob, onda pomiješaj sa sjemenom koprive i daj pilićima da pojedu.“ Zbrojivši žanr djela, jezik zapisa i naposljetku temu zapisa, mogli bismo zaključiti da je zapisivač bio potaknut romantičarskom navadom skupljanja narodnog blaga i njegova predočavanja učenoj publici.

S druge strane, djevojčica ili dječak koja/i je za učenje povijesti koristila/o udžbenik *Magyarok' története* tiskan u Pešti 1840. g. (signatura 1127) ostavila/o je nepretenciozniji trag u svojoj knjizi. Na stražnjim je koricama nekoliko crteža koji podsjećaju na studije: ženska glava s prsima, dvije dame u haljinama, jedna dama kojoj se vidi donja polovica tijela i šest crteža noge od prstiju do iznad gležnja.

Između dviju krajnosti oslikanih navedenim primjerima plejada je različitih tragova vlasnika i/ili čitatelja ostavljenih na koricama i stranicama knjiga. Mogli bismo reći da je vlasnik bio u interakciji s medijem, a čitatelj s tekstom, dok su mnoge ruke u knjigama bilježile i crtale ono što im se činilo važnim ili zgodnim – knjiga i u tom slučaju nije korištena uvijek i samo za čitanje.

7. ZAKLJUČAK

Istraživanje čitateljskih navika razmjerno je novo područje u sklopu povijesti knjige, staro 30-ak godina. Primjeri interakcije čitatelja i/ili vlasnika s knjigom i tekstom predstavljeni u ovom radu daju okvirnu sliku različitih razina odnosa čovjeka i medija s informacijom. Otkrivamo vrsne profesionalne čitatelje i čitanju priučene obrtnike, otkrivamo tragove osoba koje su čitale kritički i ispravljale tekst i onih koji su, kao da su učili za ispit, podcrtavanjem željeli isticati bitno. Otkrivamo pokušaje organizacije i povezivanja različitih razina teksta, imamo primjere nadopunjavanja teksta, izrade sažetaka itd. Svi ti primjeri svjedoče o iznimno intenzivnom odnosu čitatelja i sadržaja. S druge strane, već na koricama i naslovnicama pronalazimo niz oznaka vlasništva, atavizme poput knjižnih kletvi, podatke o kupnji i sl., tragove koji svjedoče da su knjige vlasnicima i u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća, budući da većina sačuvanih oznaka vlasništva datira iz tog razdoblja, bile dragocjen predmet.

Predstavljeni nam zapisi stoga mnogo govore o profilima čitatelja prošlih stoljeća, ponajprije o njihovim profesionalnim vještinama, tj. o njihovim čitateljskim navikama i sposobnostima, predznanju, razlozima za čitanje i sl., ali nam otkrivaju i zanimljive, iako izrazito fragmentarne detalje iz njihova privatnog života.

Analiza knjiga iz Weissmannove knjižnice otkriva i ograničenja pri istraživanju čitateljskih navika. Tako bi, primjerice, slijedom brojnih oznaka vlasništva bilo moguće rekonstruirati slijed posjedovanja barem za polovicu od navedenih 156 knjiga, no premalo je primjera temeljem kojih bi se zasigurno moglo utvrditi da je, primjerice, podcrtavanje bilo navada svih obrazovanih čitatelja 19. stoljeća ili da su đaci uobičajeno crtali po koricama svojih udžbenika. Čitateljske navike su i danas izrazito heterogene, različiti ljudi čitaju na različite načine i iz različitih potreba. Dapače, jedan čitatelj drugačije čita različite tekstove pa je tako zacijelo bilo i u prošlosti. Upravo stoga se većina nedvojbenih čitateljskih tragova iz Weissmannove knjižnice odnosi na interakciju čitatelja s knjigom, dok su primjeri interakcije s tekstom malobrojni i počesto toliko složeni da ih je teško u cijelosti razjasniti.

Neki od navedenih primjera ostavljaju premalo ili nimalo prostora za analizu i objašnjenje, dok je neke moguće interpretirati na više, uvijek jednako dvojbenih načina.

Naposljetku, listajući knjige iz Weissmannove knjižnice stječe se dojam da je u njima sačuvano mnogo više različitih tragova čitatelja nego što je uobičajeno. Razlog je tomu vjerojatno činjenica da su te knjige uglavnom mijenjale privatne vlasnike, pa se može pretpostaviti da su oni u njih slobodnije upisivali različite zapise i s njima slobodnije rukovali nego čitatelji knjiga koje su bile pohranjene u različitim javnim, samostanskim, župničkim i sl. knjižnicama. Naravno, ovakvu bi pretpostavku bilo moguće potvrditi tek komparativnom analizom većeg broja sačuvanih knjiga koje potječu i iz privatnih i iz institucionalnih zbirki.

LITERATURA

BURKE, A. R., 1984., *Approaches to studying reading interests of earlier civilization* // Studies in the History of Reading, Centre for the Teaching of Reading, University of Reading School of Education with the United Kingdom Reading Association, 15-32.

CHARTIER, R., 1995., *Forms and Meanings. Texts, Performances, and Audiences from Codex to Computer*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

CHARTIER, R., 1999., *Reading Matter and „Popular“ Reading: from the Renaissance to the Seventeenth Century* // A History of Reading in the West, Polity Press, Cambridge, 269-283.

GRGIĆ, I., 2006., *Sudbina knjižnice Weissmann pohranjene u Muzeju Slavonije* (diplomski rad), Filozofski fakultet, Osijek.

KATIĆ, T., 2007., *Stara knjiga: bibliografska organizacija informacija*, Hrvatsko knjižničarsko društvo, Zagreb.

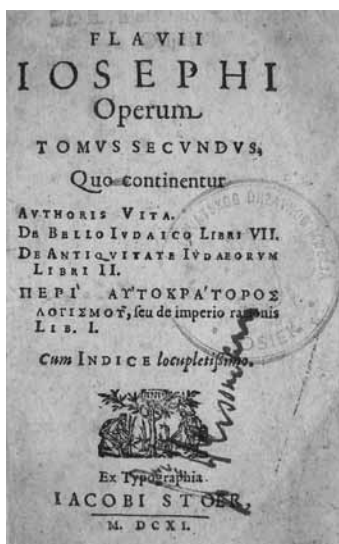
KRISTEK, A., 2006., *Društveno-kulturna uloga privatnih knjižnica s posebnim osvrtom na knjižnicu obitelji Weissmann* (diplomski rad), Filozofski fakultet, Osijek.

MALBAŠA, M., 1978., *Povijest tiskarstva u Slavoniji*, Hrvatsko bibliotekarsko društvo, Zagreb.

STIPČEVIĆ, A., 1985., *Povijest knjige*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.

TOMIĆ, M., 2008., *Knjižarski katalozi kao izvori za povijest knjige: primjer kataloga Novoselske knjižare u Zagrebu (1794. – 1825.)* // Libellarium 1/2008, 2, 161-179.

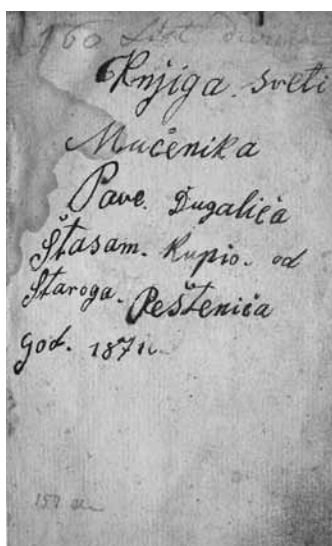
WIGGINS, A., 2008., *What Did Renaissance Readers Write in Their Printed Copies of Chaucer?* // The Library, 7. serija, 9/2008, 1, 3-36.

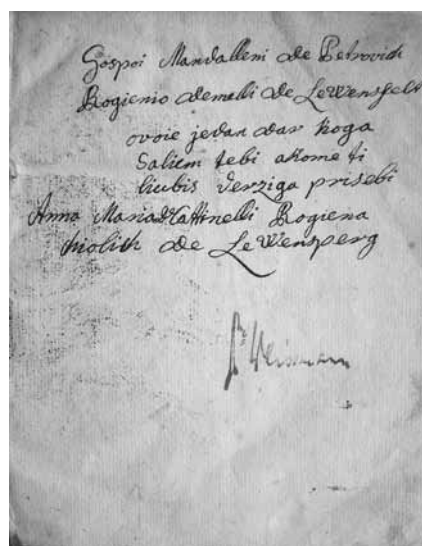
Sl. 1 Potpis Hermana Weissmanna na naslovnici djela Flavii Iosephi Operum tomus secundus (...) (signatura IV-78).

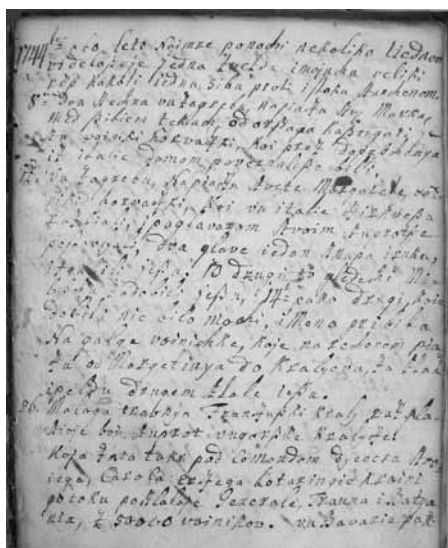
Sl. 2 „Ex libris Ioannis Marevich“ (Ivan Marević) na unutarnjoj strani prednjih korica djela Flavii Iosephi Operum tomus secundus (...) (signatura IV-78).

Sl. 3 „Knjiga sveti Mučenika Pave Dugalića štasam Kupio od staroga Peštenica god. 1871“ –zapis kovača Pave Dugalića na predlistu Dilla svetih mučenikah Ivana Marevića (signatura R-1019).

Sl. 4 Posveta „Gospoi Mandaleni De Petrovich“ iz Axdaje sedmoglave Vida Došena (signatura 1100).

Sl. 5 Prva stranica rukopisnog dodatka Kronici Pavla Rittera Vitezovića (signatura 1090).

Sl. 6 Dječji crteži s unutarnje strane stražnjih korica udžbenika Magyrok' története (signatura 1127).